על סובלנות הלכתית וגלגוליה: מחלוקת קדומה בין בית שמאי לבית הלל שנשתקעה

[על פי תרביץ פג (תשע"ה), עמ' 401—417]

[א]

שנינו במשנת סוכה ב, ז:

> מי שהיה ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית. בית שמי פוסלין ובית הלל מכשירין.
> אמרו בית הלל לבית שמי מעשה שהלכו זקני בית שמי וזקני בית הילל לבקר את יוחנן בן החורוני ומצאוהו ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית.
> אמרו להם בית שמי: משם ראיה.
> אף הן אמרו לו: אם כך היתה נוהג לא קיימתה מצות סוכה מימיך.

המשנה פותחת בהצגת המחלוקת על אודות דינו של אדם שראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית. לדעת בית שמאי אדם זה לא יצא ידי חובתו בקיום מצוות הישיבה בסוכה, ואילו לדעת בית הלל הוא יצא ידי חובתו. לאחר מכן מובא דו-שיח בין הבתים, שבו הביא כל בית תימוכין לדעתו. בית הלל הביאו ראיה לדבריהם מנוהגו של יוחנן בן החורוני, שהיה יושב 'ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית'. לעומתם בית שמאי הוכיחו מאותו מעשה את דעתם דווקא: 'אמרו להם בית שמי משם ראיה. אף הן [זקני בית שמאי] אמרו לו אם כך היתה נוהג לא קיימתה מצות סוכה מימיך'. במשנה לא מובאת תשובתם של בית הלל לטענת בית שמאי, ומתוך כך הסיקו כמה חכמים כי במקרה זה ההלכה כבית שמאי. אולם דומה שהעובדה שמשנתנו לא ציינה שבית הלל חזרו להודות כבית שמאי, כנוהגה במקומות אחרים, מלמדת שבית הלל דבקו בעמדתם בפתיחת המשנה, שאדם שהיה ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית, יצא ידי חובתו.

המשנה לא פירטה מי היה יוחנן בן החורוני, ולכן לכאורה משתמעת ממנה המסקנה שהמחלוקת נסבה על כל 'מי שהיה ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית'. לעומת זאת במקבילות מפורש שיוחנן בן החורוני היה מתלמידי בית שמאי שנהג כבית הלל. ראה תוספתא, סוכה ב, ג ומקבילתה בתוספתא עדויות ב, ב:

> [א] אמר ר' לעזר בי ר' צדוק כשהייתי למד אצל ר' יוחנן בן החרנית ראיתיו שהוא אוכל פת חריבה, שהיו שני בצרות. באתי ואמרתי לאבא, ואמר לי הילך זיתים לו. הולכתי לו זיתים. נטלן והסתכל בהן וראן שהן לחין, אמר איני אוכל זיתים. באתי ואמרתי לאבא, אמר לי אמור לו מנוקבת היתה כדברי בית הלל אלא שסתמוה שמרים. להודיעך שהיה אוכל חוליו בטהרה. שאף על פי שהוא מתלמידי בית שמיי לא היה נוהג אלא כדברי בית הלל.

[ב] לעולם הלכה כדברי בית הלל. הרוצה להחמיר על עצמו לנהוג כדברי בית שמיי וכדברי בית הלל על זה נאמר והכסיל בחשך ילך [קהלת ב, יד]. התופס קולי בית שמיי וקולי בית הלל רשע. אלא אם כדברי בית שמיי כקוליהן וכחומריהן אם כדברי בית הלל כקוליהן וכחומריהן.

הסיפור בחלקה הראשון של התוספתא מובן בעזרת האמור במשנת עדויות ד, ו, הכוללת ברשימת הדברים שהם מקולי בית שמאי וחומרי בית הלל:

חבית שלזיתים מגולגלים. בית שמי אומרים אינו צריך לנקב [את החבית כדי שיצא המוהל, משום שלדעתם מוהל זה אינו מכשיר לקבל טומאה] ובית הלל אומרים צריך לנקב [משום שלדעתם מוהל הזיתים מכשיר לקבל טומאה].
ומודים [בית הלל לבית שמאי] שאם ניקבה וסתמוהא שמרים שהיא טהורה [האדם גילה דעתו שאינו רוצה במוהל היוצא מן הזיתים, ומשקה שאינו לרצונו אינו מכשיר לקבל טומאה (משנת מכשירין, א, א), כפירושו של חנוך אלבק].

תוספתא עדויות הדגימה מחלוקת זו בעזרת הסיפור על ר׳ יוחנן בן החורוני, ׳שאף על פי שהוא מתלמידי בית שמיי לא היה נוהג אלא כדברי בית הלל׳, ולכן ניאות לאכול זיתים מגולגלים רק לאחר שהוברר לו שהחבית הייתה מנוקבת וסתמוה שמרים, שגם בית הלל מודים שהזיתים בתוכה אינם מקבלים טומאה.

בתוספתא סוכה הובא סיפור זה כהשלמה לאמור במשנת סוכה. מן המשנה משתמע שר׳ יוחנן בן החורוני הקל כבית הלל, ואילו התוספתא מספרת על מקרה שבו הוא החמיר כבית הלל. כהצדקה להתנהגותו של ר׳ יוחנן בן החורוני, מתלמידי בית שמאי, שנהג בעקיבות כבית הלל הן לקולה והן לחומרה, שונה התוספתא בחלקה השני: ׳אלא אם כדברי בית שמיי כקוליהן וכחומריהן אם כדברי בית הלל כקוליהן וכחומריהן׳.

נראה שעל פי האמור בתוספתא אפשר להסיק כי במחלוקת המשנה על אודות דינו של אדם שראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית מהדהדת מחלוקת נוספת בשאלה עקרונית – אם ר׳ יוחנן בן החורוני, תלמיד בית שמאי ש׳חצה את הקווים׳ ונהג כדעתם המקלה של בית הלל, יצא ידי חובתו אם לאו. לדעת בית שמאי, הנתמכת בעדותם על גערתם החריפה של הזקנים על מעשהו, תלמיד בית שמאי שהקל ונהג כבית הלל לא יצא ידי חובתו. לעומתם לדעת בית הלל כל ׳מי שהיה ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית׳, כולל תלמיד בית שמאי כיוחנן החורוני, יצא ידי חובתו. לפי שִׁחזור זה של המחלוקת המהדהדת במשנה, הדעה בתוספתא ׳אם כדברי בית שמיי כקוליהן וכחומריהן אם כדברי בית הלל כקוליהן וכחומריהן׳ מייצגת את עמדתם של בית הלל בלבד.

אלא שבחלקה השני של התוספתא יש סתירה פנימית לכאורה, כפי שכבר הקשו בבבלי עירובין ו ע"ב: 'הא גופא קשיא. אמרת לעולם הלכה כבית הלל והדר תני הרוצה לעשות כדברי בית שמי עושה'. לסתירה הוצעו תירוצים שונים הן בבבלי שם הן בפי שורה נכבדה של חוקרים. אולם כל ההצעות לוקות בקשיים חמורים שפורטו במאמרי.

לענ"ד נראה שהמפתח להבנת חלקה השני של הברייתא נעוץ בבירור זיקתו לחלקה הראשון. כאמור הדברים בחלק השני של התוספתא, 'הרוצה להחמיר [...] אם כדברי בית הלל כקוליהן וכחומריהן', קובעים כלל, והוא מובא כהמשך טבעי לתיאור התנהגותו הפרטית של ר' יוחנן בן החורוני בחלק הראשון. ייתכן שהמשפט 'לעולם הלכה כבית הלל' הוא הערה מאוחרת שנוספה על פי מקור אחר, אשר נועדה לנטרל את המשפט הבא אחריו, המאפשר לנהוג כבית שמאי כקוליהן וכחומריהן, מעין הסברו של הבבלי וכַתפיסה המשתמעת משילוב משפט זה בברייתא עצמאית בירושלמי.

אולם דומה שאין הכרח להיעזר כאן בהשערה הנוקטת ב'ביקורת הגבוהה' של צירוף מאוחר של שני מקורות, ואפשר לפרש את משפט הפתיחה בתוספתא, 'לעולם הלכה כדברי בית הלל', כמתייחס למשפט הסמוך לו בלבד: 'הרוצה להחמיר על עצמו לנהוג כדברי בית שמיי וכדברי בית הלל – על זה נאמר והכסיל בחשך ילך. התופס קולי בית שמיי וקולי בית הלל – רשע. אלא אם כדברי בית שמיי כקוליהן וכחומריהן אם כדברי בית הלל כקוליהן וכחומריהן'. הווי אומר, לדעת בית הלל תלמיד בית שמאי שנהג בעקיבות כבית הלל, לקולה ולחומרה, וכן תלמיד בית הלל שנהג בעקיבות כבית שמאי, יצא ידי חובתו, ובמחלוקת זו לפי דברי התוספתא 'לעולם הלכה כבית הלל'. לעומת זאת בית שמאי חולקים על בית הלל ולדעתם חייבים היו תלמידיהם לנהוג כמסורת ההלכה שלהם דווקא.

מצירוף המקורות במשנה ובתוספתא משתמע גם כי 'הלכה' זו אמורה בכל הלכה שיש בה קולה או חומרה, דוגמת ראשו ורובו בסוכה מכאן ואכילת זיתים מגולגלים לחים מכאן, ולאו דווקא בחומרות הסותרות זו את זו, כאוקימתא של כמה אמוראים בבבלי עירובין ז ע"א. על כל פנים, גם אם המשפט 'לעולם הלכה כבית הלל' נוסף לברייתא בשלב מאוחר יותר ואינו חלק אורגני מן הברייתא, נראה שהאמרה 'הרוצה להחמיר [...] אם כבית הלל כקוליהן וכחומריהן' מייצגת את עמדת בית הלל בלבד, ומנוגדת לדעתם החולקת של בית שמי, אשר סברו כי אדם שנהג כבית הלל לא יצא ידי חובתו.

[ב]

הקביעה 'לעולם הלכה כדברי בית הלל. הרוצה להחמיר [...] כקולהון וכחומריהון' שנויה בהקשר אחר בתוספתא, יבמות א, י–יג:

[א] אמר ר׳ אלעזר [...] אף על פי שנחלקו בית שמיי כנגד בית הלל בצרות ובאחיות ובספק אשת איש ובגט ישן ובמקדש את האשה בשוה פרוטה והמגרש את אשתו ולנה עמו בפונדקי, לא נמנעו בית שמיי לישא נשים מבית הלל ולא בית הלל מבית שמיי. אלא נהגו האמת והשלום ביניהן שנאמר האמת והשלום אהבו [זכריה ח, יט]. אף על פי שאילו אוסרין ואילו מתירין לא נמנעו עושין טהרות אילו על גב אילו, לקיים מה שנאמר כל דרך איש ישר בעיניו ותֹכן לִבות יי [משלי כא, ב].

[ב] לעולם הלכה כדברי בית הלל. הרוצה להחמיר על עצמו לנהוג כדברי בית שמיי וכדברי בית הלל על זה נאמר הכסיל בחֹשך ילך. התופס קולי בית שמיי וקולי בית הלל רשע. אלא אם כדברי בית שמיי כקוליהן וכחומריהון אם כדברי בית הלל כקוליהון וכחומריהון.

המציאות המתוארת בחלק הראשון בתוספתא יבמות שנויה גם במשנת יבמות א, ד. שני הפסוקים שנוספו לתיאור זה בתוספתא, ׳האמת והשלום אהבו׳ ו׳כל דרך איש ישר בעיניו ותֹכן לִבות ה״, מנמקים נכוחה את **ההצדקה החברתית והתאולוגית של הסובלנות ההלכתית** של בית הלל שהוצגה בחלקה השני של התוספתא. אולם בתיאור ההדדי של ׳לא נמנעו׳ בתוספתא יבמות כבר לא משתקפת עמדת בית שמאי כפי שהיא עולה ממקבילותיה בתוספתא סוכה ועדויות, ואין להוציא מכלל אפשרות שהתיאור המוצג בה נוטה לרומנטיזציה ולאידאליזציה.

[ג]

שִׁחזור המחלוקת הקדומה בין בית שמאי לבית הלל על אודות הסובלנות הלכתית פותח פתח לחשיפת מקורות נוספים שאולי משקפים את עמדת בית הלל בנושא זה. ראה למשל דרשת ר׳ אלעזר בן עזריה ביבנה, שעליה העידו ר׳ יוחנן בן ברוקא ור׳ אלעזר חסמא בפני ר׳ יהושע, המובאת בתוספתא, סוטה ז, יא–יב:

ועוד אחרת דרש: ׳דברי חכמים כדרבונות וכמסמרות נטועים [בעלי אסֻפּות ניתנו מרעה אחד׳. קהלת יב, יא] [...]

בעלי אסופות – אילו שנכנסין ויושבין אסופות אסופות ואומרים על טמא טמא ועל טהור טהור.

[...] שמא יאמר אדם בדעתו: הואיל **ובית שמיי מטמין ובית הלל מטהרין**, איש פלוני אוסר ואיש פלוני מתיר, למה אני לומד תורה מעתה. תלמוד לומר דברים, הדברים, אלה הדברים, כל הדברים ניתנו מרועה אחד [...].

אף אתה עשה לבך חדרי חדרים **והכניס בה דברי בית שמיי ודברי בית הלל**, דברי המטמאין ודברי המטהרין.

אמר להם [ר׳ יהושע] אין דור יתום שר׳ ליעזר [בן עזריה] שרוי בתוכו.

כפי שהעירו כמה חוקרים, דרשה זו המשבחת את הצורך באיסוף ההלכות של 'דברי בית שמאי ודברי בית הלל', עולה בקנה אחד עם פעולת הכינוס המתוארת בפתיחת תוספתא עדויות א, א: 'משנכנסו חכמים בכרם ביבנה אמרו עתידה שעה שיהא אדם מבקש דברי מדברי תורה ואינו מוציא, מדברי סופרים ואינו מוצא [...] **אמרו נתחיל מהילל ושמאי**'. והנה, אם אכן שחזור המחלוקת בין הבתים שהוצע לעיל תקף, דומה שהצורך לכנס את דברי בית שמאי לצד דברי בית הלל מובן היטב לשיטת בית הלל דווקא, שהנוהֵג בעקיבות כבית הלל או כבית שמאי יצא. שהרי לשיטת בית שמאי, שהנוהֵג כבית הלל לא יצא, אין טעם של ממש לכינוס מחלוקותיהם. לא לחינם אפוא הגיב ר' יהושע – גדול ממשיכי דרכם של בית הלל – בהתפעלות בשמעו דרשה זו. יתרה מזו, מסתבר שהצגת המחלוקות הרווחת כל כך בספרות התנאים כולה, נעשתה לא רק עקב אורח הלימוד הפתוח שיסדו חכמי בית הלל, אלא גם בהשראת סובלנותם ההלכתית.

[ד]

אפשר שהד עמום למחלוקת זו בין הבתים נשתמר גם בבבלי עירובין יג ע"ב:

> אמר רבא [או: ר' אבא] אמר שמואל שלש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל: הללו אומרים הלכה כמותינו והללו אומרים הלכה כמותינו. יצתה בת קול ואמרה אילו ואילו דברי אלהים חיים הם [כלומר אלוהים חוזר ושונה הן את דברי בית שמאי הן את דברי בית הלל, כהוראתו של ביטוי אמוראי זה בבבלי, גיטין ו ע"ב ועוד] והלכה כבית הלל.
> וכי מאחר דאילו ואילו דברי אלהים חיים הן מפני מה זכו בית הלל לקבוע הלכה כמותן? מפני שנוחין ועלובין הן, ושונין דבריהן ודברי בית שמאי, ולא עוד אלא שמקדימין דברי בית שמאי.
> כאותה ששנינו מי שהיה ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית בית שמאי פוסלין ובית הלל מכשירין. אמרו בית הלל לבית שמאי מעשה שהלכו זקני שמאי וזקני בית הלל [...] לא קיימתה מצות סוכה מימיך.

לכאורה נראה שמשנת סוכה הובאה כראיה למשפט האחרון, 'שמקדימין דברי בית שמאי [לדבריהן]' – 'דקאמרי להו מעשה שהלכו זקני בית שמאי והדר זקני בית הלל', כפירוש רש"י. לפי פירושו מובן מדוע נבחרה דווקא משנה זו להדגים נוהג זה, משום שרק בה נותרה כביכול עדות מדברי בית הלל עצמם לדרכם.

גם במקבילה בירושלמי סוכה כתשובה לשאלה, 'מה זכו בית הלל שתיקבע הלכה כדבריהן? אמר ר' יודה בר פזי שהיו מקדימין דברי בית שמי לדבריהן, ולא עוד אלא שהיו רואין דברי בית שמי וחוזרין בהן'. אך הראיה ממשנת סוכה שהיו מקדימין דברי בית שמאי לדבריהן, המובאת גם בירושלמי, אינה ראיה חזקה, משום שייתכן שהמשפט 'מעשה שהלכו זקני בית שמי וזקני בית

הילל' במשנה נוסח על ידי 'תנא' או עורך, ולאו דווקא על ידי חכמי בית הלל. אפשר שקושיה דומה הוצגה כבר בסוגיית ירושלמי סוכה שם.

גדולה מזו, מידתם של בית הלל להקדים את דברי בית שמאי לדבריהם, שאפשר לראות בה נימוס בעלמא, היא פחותת ערך בהשוואה להיותם 'נוחין ועלובין', 'שונין דבריהן ודברי בית שמאי', 'ולא עוד אלא שהיו רואין דברי בית שמי וחוזרין בהן'. לפיכך לכאורה תמוה מדוע בחרו אמוראי ארץ ישראל ובבל כאחד, בבואם לנמק מפני מה זכו בית הלל שתיקבע הלכה כמותם, להתמקד דווקא בנוהגם של בית הלל להקדים את דברי בית שמאי לדבריהם.

ושמא בכוחן של תמיהות אלה לרמוז שגרעינה המקורי של התשובה על השאלה 'מפני מה זכו בית הלל לקבוע הלכה כמותן' היה נעוץ במחלוקת המטא-הלכתית בין הבתים המשתמעת במרומז במשנת סוכה ומפורשת בתוספתא המקבילה לה שנידונו לעיל, על דינו של תלמיד בית שמאי או בית הלל שנהג בעקיבות כשיטת בית המדרש האחר, 'כקוליהן וכחומריהן'. הווי אומר, בית הלל זכו שתיקבע הלכה כמותן מפני 'שנוחין ועלובין' היו, והכירו בלגיטימיות של הנוהג בעקיבות כבית שמאי.

ודוק, הכרזתה של בת הקול שהלכה כבית הלל נפתחה לפי עדות הירושלמי והבבלי כאחד במשפט 'אילו ואילו דברי אלהים חיים הן'. קביעה זו כשלעצמה עולה בקנה אחד עם עמדתם הסובלנית של בית הלל בלבד, אשר הכירו בלגיטימיות של הנוהג כבית שמאי. לשון אחר, קיימת זיקה תוכנית הדוקה בין קביעת בת הקול, התואמת למסורתם של בית הלל בלבד, ש'אילו ואילו דברי אלהים חיים הן', ובין הכרעתה שהלכה כבית הלל.

אין להוציא אפוא מכלל אפשרות שביסוד דבריו של שמואל בבבלי התייחסה הראיה ממשנת סוכה ('כאותה ששנינו') בעיקר אל דרכם ההלכתית של בית הלל כ'נוחין ועלובין'; דרך זו באה לידי ביטוי מובהק בנוהגם לִשנות במשנתם גם את דברי בית שמאי – כנראה בניגוד לבית שמאי, שלא שנו את דברי בית הלל במשנתם – ולאו דווקא בנוהג אחר של בית הלל, שנלווה לנוהג זה, 'שמקדימין דברי בית שמאי לדבריהם'. הווי אומר, כשם שנשתקעה ונשתכחה המחלוקת בין שני הבתים בשאלת הסובלנות המהדהדת במשנת סוכה, כך נשתקעה הראיה המקורית שהובאה ממשנה זו כדי להסביר מדוע זכו בית הלל שתיקבע הלכה כמותם.

[ה]

> תני רב יחזקאל: עשה כדברי בית הלל עשה, כדברי בית שמאי עשה.
> ורב יוסף אמר כדברי בית שמאי לא עשה כלום. דתנן מי שהיה ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית בית שמאי פוסלין ובית הלל מכשירין [...] אמרו לו אם כן היית נוהג לא קיימת מצות סוכה מימיך (בבלי ברכות יא ע"א).

לכאורה אפשר היה לתמוך במסורתו התנאית של רב יחזקאל, 'עשה כדברי בית הלל עשה, כדברי בית שמאי עשה', בעזרת דעת בית הלל המרומזת במשנת סוכה. אך תמיכה 'מתבקשת' מעין זו אינה כלולה בסוגיה, וכ'תשובת המשקל' הביא רב יוסף את משנת סוכה כראיה לעמדה ההפוכה, שאם עשה כדברי בית שמאי לא עשה כלום. לשם כך דייק רב יוסף, כפירוש רש"י: 'וכי היכי דעשה כדברי בית הלל לא עשה ולא כלום לדברי בית שמאי, **אף העושה כדברי בית שמאי לא עשה ולא כלום לדברי בית הלל**'. אך דיוק למדני זה מנוגד בתכלית לדעתם המקורית של בית הלל.

בהמשך סוגיית הבבלי בברכות שם הובאה דעה שלישית, חריפה יותר:

> רב נחמן בר יצחק אמר העושה כדברי בית שמאי **חייב מיתה**. דתנן [משנת ברכות א, ג] אמר ר' טרפון פעם אחת הייתי מהלך בדרך והיטתי לקרות [קריאת שמע] כדברי בית שמאי [שאמרו 'בערב כל אדם יטו ויקראו... שנאמר "בשכבך ובקומך"] וסיכנתי בעצמי מפני הליסטין. אמרו לי כדאי היית לחוב בעצמך שעברת על דברי בית הלל.

דעה קיצונית זו מובאת אף בסתם סוגיית ירושלמי ברכות א, ג ומקבילותיה: 'אבל משיצאת בת קול לעולם הלכה כדברי בית הלל, וכל העובר על דברי בית הלל **חייב מיתה**'.

[ו]

אם יש ממש בהצעה שפורטה לעיל אפשר להסיק משני התיאורים היחידים של (ר') יוחנן בן החורוני בספרות התלמוד כי חכמי בית הלל דגלו בעמדה הסובלנית המהדהדת במשנת סוכה, ואשר נוסחה באופן כוללני בתוספתא שם: 'אם כדברי בית שמיי כקוליהן וכחומריהן אם כדברי בית הלל כקוליהן וכחומריהן'. אפשר שעמדתם הסובלנית של בית הלל אף שימשה נימוק לקביעת ההלכה כדבריהם, ואין להוציא מכלל אפשרות שבתוספתא אף נפסק שבמחלוקת עקרונית זו 'הלכה כבית הלל'. אולם לימים נשתקעה המחלוקת המקורית בין בית שמאי לבית הלל בשאלת הסובלנות, והאמוראים ניסו לנמק בעזרת דיוק לא פשטני מסגנון דבריהם של בית הלל במשנת סוכה, מדוע זכו שתיקבע הלכה כמותם. רב יוסף צעד צעד נוסף והסיק ממשנת סוכה מסקנה ההופכת את עמדת בית הלל על פיה, והדוגלת בתפיסה שלדעת בית הלל העושה כדברי בית שמאי לא עשה כלום, ואילו לדעת רב נחמן בר יצחק וסוגיית הירושלמי העושה כבית שמאי חייב מיתה. המעגל הושלם אפוא, ולחכמי בית הלל יוחסה עמדתם הלא סובלנית של חכמי בית שמאי.

הדעת נותנת שהמחלוקת הראשונית בין הבתים על הסובלנות בהלכה נוצרה בהשראת מזגם האישי של העומדים בראשם, עמדותיהם השונות באשר לשמרנות ולמסורתנות הלכתית לעומת חדשנות ופלורליזם דעתני, הגותם החברתית, האנושית והדתית, ואולי אף מחלוקתם בדבר תפיסת ההלכה כאמת מוחלטת או יחסית. בנוסף לכך סביר שגם הסיטואציה ההיסטורית שבה פעלו בית שמאי ובית הלל ויחסיהם ההדדיים השפיעו על עיצוב דעותיהם בשאלה זו.

ממשנת סוכה ומן הסיפור על ר׳ יוחנן בן החורוני משתמע שהמחלוקת התקיימה בזמן הבית, ושבתקופה קדומה זו בדרך כלל הייתה ידם של בית שמאי על העליונה, כפי שהסיקו מספר חוקרים. ייתכן אפוא שעמדתם הסובלנית של חכמי בית הלל נועדה בין השאר לקבל בזרועות פתוחות את תלמידי בית שמאי כר׳ יוחנן בן החורוני, אשר החליטו ביוזמתם האישית לאמץ את הלכותיהם של חכמי בית הלל. חכמי בית שמאי לעומתם התנגדו בדרך הטבע לעריקת תלמידיהם וקבעו נחרצות כי המקַלים הנוהגים כבית הלל לא יצאו ידי חובתם. אולם לימים, בעת שגברה ידם של חכמי בית הלל, אימצו תלמידיהם וההולכים בדרכם דעות פחות סובלניות ולעתים אף תוקפניות כלפי תלמידי בית שמאי וההולכים בדרכם.

כאמור לעיל, אפשר שהסובלנות ההלכתית של בית הלל השפיעה על הצגת דעות בית שמאי במשנתם. אולם בניגוד לגישתם הסובלנית של בית הלל, שנשתקעה במהלך הדורות, **הצגת המחלוקות בספרות חז״ל דווקא התעצמה.** ועדיין צריך עיון מה היו הגורמים להתעצמות זו. האם הדיווח המורחב על מחלוקות והתפתחות הדיאלקטיקה בספרות התלמודית נבעו מתחושת ביטחון בכוחו המפרה של הוויכוח, או שיסודם בחולשת הסמכות ובחוסר יכולת להכריע? ושמא גם הגורמים להצגת המחלוקת השתנו במהלך העיתים, אלא שנושא זה זוקק דיון בפני עצמו.

המחלקות הקדומות שנידונו במאמר זה על אודות לימוד והנחלה של דעות הזולת-החולק וההכרה בלגיטימיות ההלכתית של זרמים בעלי תפיסות הלכתיות חלוקות – שרירות וקיימות גם בדורנו. הוא הדין לתהליכים נפוצים של נטייה לסגירות ולהתנשאות עקב השגת כוח ועמדות השפעה. מי ייתן וסובלנותם המקורית של חכמי בית הלל, בתורתם ובאורחותיהם, שנשתקעה במהלך הדורות, תשוב ותקנה מהלכים בקרב הרואים עצמם כממשיכי דרכם.